

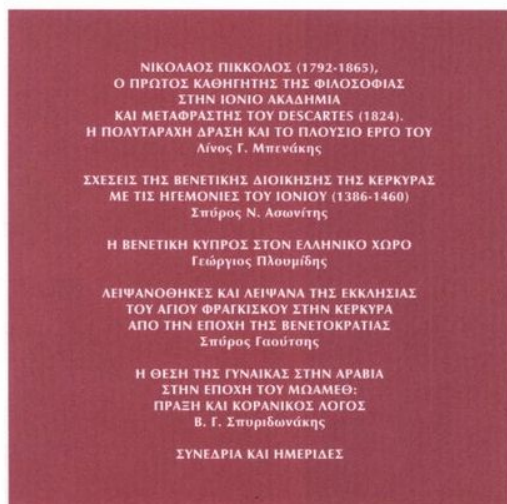
Peri Istorias

Vol 2 (1999)

ΙΟΝΙΟΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

περί Ιστορίας

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΒΟΗΘΗΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ
ΤΕΥΧΟΣ 2 * ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 1999 * ΕΚΔΟΣΕΙΣ Ἀπόστολος ΚΕΡΚΥΡΑ

Η Βενετική Κύπρος στον Ελληνικό χώρο

Γεώργιος Πλουμίδης

doi: [10.12681/p.i.24730](https://doi.org/10.12681/p.i.24730)

To cite this article:

Πλουμίδης Γ. (2020). Η Βενετική Κύπρος στον Ελληνικό χώρο. *Peri Istorias*, 2, 55–61.
<https://doi.org/10.12681/p.i.24730>

Η ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΥΠΡΟΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

Γεώργιος Πλουμίδης

Το βενετικό αποικιακό κράτος είναι γέννημα των Σταυροφοριών, αλλά και των υπαρξιακών του σχέσεων με το Βυζάντιο. Από το τελευταίο ξεπήδησε η πρώτη βενετική κρατική οντότητα. Χάρη στη βυζαντινή προστασία η οντότητα αυτή αυτονομήθηκε από τους γείτονές της και στη συνέχεια εξελίχθηκε σε πολιτική δύναμη. Χωρίς τα προνόμια των βυζαντινών αυτοκρατόρων και την ανατολική αίγλη της εκκλησίας της (με το λείψανο του Αγίου Μάρκου της Αλεξάνδρειας) η Γαληνοτάτη Δημοκρατία δεν θα μπορούσε να γίνει ηγεμονική δύναμη και να διατηρηθεί σχεδόν χίλια χρόνια στη διεθνή σκηνή. Σε αντίθεση, η Γένοβα δεν απέκτησε εκκλησιαστική αυθυπαρξία και ούτε στην Ανατολή εδραιώθηκε, καθώς δεν κατόρθωσε να ενταχθεί στον βυζαντινό ζωτικό χώρο, από την εποχή της βυζαντινής κατοχής της νότιας και κεντρικής Ιταλίας. Η Βενετία βέβαια βρισκόταν σε καλύτερη, πιο επίκαιρη, γεωγραφική θέση, αλλά οι Βενετοί συμπεριφέρθηκαν πιο έξυπνα και κατενόησαν σωστά τη νοοτροπία του κόσμου της Βαλκανικής και της Εγγύς Ανατολής. Αν και από τη Γένοβα πέρασαν ο Μάρκο Πόλο και ο Κολόμβος, τελικά αυτή δεν τους εκμεταλλεύθηκε, τον πρώτο πήρε η Βενετία και τον δεύτερο η Ισπανία.

Ενταγμένη στο πλέγμα των νησιών και των λιμανιών της Ανατολικής Μεσογείου η Κύπρος δεν μπορούσε να ξεφύγει από τους οικονομικούς σχεδιασμούς των κρατών και των πόλεων της Δύσης. Με την Γ΄ Σταυροφορία ο Ριχάρδος, γνωστός ως Λεοντόκαρδος, καταλαμβάνει το νησί το 1191 και το εντάσσει για 380 χρόνια στη σφαίρα των Δυτικών. Αμέσως τον επόμενο χρόνο άρχισαν οι εξεγέρσεις των Κυπρίων, κινήματα που θα συνεχιστούν κατά περιόδους. Το 1192 οι Λουζινιάν αγοράζουν το νησί από τους Ναΐτες (που πάλι πριν από ένα χρόνο το είχαν αγοράσει από τον Ριχάρδο) και τότε η Κύπρος εισέρχεται στο φεουδαλικό σύστημα της Δύσης. Στα 1489 η Βενετία αποκτά και τυπικά το νησί ως το 1571, για ν' αρχίσει η ατέλειωτη και μοιραία τουρκική κατοχή.

Αν τα διλήμματα Ανατολή-Δύση, Ελλάδα-(Δυτική) Ευρώπη, Ορθόδοξοι-Καθολικοί ήταν, είναι και θα είναι μόνιμα, με αυξομειώσεις κατά καιρούς, για όλη την ελληνική σκέψη, για την Κύπρο αυτή η διχοτομία και προβληματική είναι ιδιαίτερα έντονη όχι μόνο για τον ντόπιο, αλλά και για τον κάθε Έλληνα. Και οι απαντήσεις στα διάφορα ερωτηματικά μόνο στα ιστορικά δεδομένα έχουν τα επιχειρήματά τους.

Ενώ ενσωματωθήκαμε στον ρωμαϊκό κόσμο, όμως στην καίρια στιγμή του εκχριστιανισμού δεν θελήσαμε να παραμείνουμε σ' αυτή τη μεγάλη Ευρώπη και ο Μ. Κωνσταντίνος, γιος Βαλκάνιας (και μάλιστα στην

καρδιά της περιοχής), γύρισε πίσω στον χώρο που τον εκπροσωπούσε, δημιουργώντας έτσι τη νεώτερη μορφή του ελληνικού κόσμου. Αν στην αρχαία περίοδο ο ελληνικός κόσμος ήταν Δύση για τους Πέρσες και Αιγύπτιους, τώρα ο ελληνικός χώρος γινόταν Ανατολή απέναντι στην αναδυόμενη Δύση. Από το σημείο αυτό ξεκινά το δίλημμα.

Η Κύπρος πρόσβλεπε στο Βυζάντιο, αλλά η Κωνσταντινούπολη δεν ήταν σε θέση να την προστατεύσει αποτελεσματικά. Έτσι πολύ νωρίς, στις αρχές κιόλας του 12^{ου} αιώνα, η Κύπρος γίνεται τμήμα του δυτικού κόσμου. Γιατί όμως δεν μπόρεσε ο πληθυσμός του νησιού αυτού να γίνει ευρωπαϊκός; Γιατί δεν έγινε, από την άλλη, ελληνικός (όχι απλώς ελληνόφωνος) ο δυτικός πληθυσμός του νησιού; Από εδώ αρχίζει η ιδιομορφία της Κύπρου στο πλέγμα του ευρύτερου ελληνικού χώρου και η απάντηση βρίσκεται στις συγκρίσεις με ομοειδείς, *grossomodo*, καταστάσεις που έχουμε σε άλλες περιοχές.

Ο κυπριακός χώρος ήταν (και είναι) αναπόσπαστο τμήμα της Εγγύς και Μέσης (ως ένα σημείο) Ανατολής. Οι σχέσεις με τους Άραβες ήταν ο ακρογωνιαίος λίθος της οικονομικής επιβίωσης του νησιού και αυτές καθόριζαν (όχι βέβαια καταλυτικά) και την πληθυσμιακή του κίνηση. Αυτά τα δεδομένα δεν υπήρχαν στις λοιπές περιοχές του άλλου Ελληνισμού, τουλάχιστον την εποχή των Σταυροφοριών. Οι Λουζινιάν δεν βρήκαν τον πυκνό πληθυσμό της Κρήτης, που μπόρεσε μέσα σε περίπου 70 χρόνια να αναπτύξει τεράστια επαναστατική κίνηση, των Χορτατζών και Καλλέργηδων, ούτε οι ξένοι και οι ντόπιοι ενώθηκαν για να δημιουργήσουν αυτόνομο κράτος, όπως το 1363 με το κίνημα του Αγίου Τίτου στην Κρήτη. Βέβαια οι Λουζινιάν είχαν αυτονομηθεί από την αρχική τους κοιτίδα, αλλά και δεν συγχωνεύτηκαν με τους ντόπιους.

Ο Μαχαιράς γράφει: «*ὥς που καὶ πῆραν τὸν τόπον οἱ Λαζανιάδες καὶ ἀπὸ τότες ἀρκέψαν νὰ μανθάνουν φράγκικα καὶ βαρβαρίσαν τὰ ρωμαϊκά, ὥς γοιὸν καὶ σήμερον γράφομεν φράγκικα καὶ ρωμαϊκά, ὅτι εἰς τὸν κόσμον δὲν ἤξεύρουν ἦντα συντυχάνομεν*».

Πράγματι, από πολύ νωρίς στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας μαρτυρούνται Κύπριοι φοιτητές, από το 1393, αλλά όλοι τους είναι εξιταλισμένοι. Όλοι αυτοί που χαρακτηρίζονται ως «*di Cipro*» βέβαια από την πλευρά τους έχουν την πεποίθηση ότι είναι Κύπριοι, αλλά γι' αυτούς η Κύπρος εντάσσεται στον δυτικό κόσμο, όπως μια άλλη περιοχή της Ιταλίας ή της Γαλλίας. Όλοι τους εισέφεραν με την καλλιέργειά τους, όπως π.χ. ο Λουδοβίκος Ποδοκάταρος (μέσα του 15^{ου} αιώνα), στην κουλτούρα της Δύσης. Και όταν κάποιος επιστρέφει στο νησί, θα υπηρετήσει σαφώς στη διοίκηση της ξένης κυριαρχίας, όπως ο Piero Careri, που θα γίνει κανονικός (ανώτερος μοναστικός αξιωματούχος) στη Λευκωσία και Πάφο.

Δημιουργείται λοιπόν στην Κύπρο μια ομάδα ξένων που έχουν γεννηθεί στο νησί ή εξιταλισμένων ντόπιων που όλοι τους αποκομμένοι από τον πληθυσμό θα γυρίζουν στη Δύση, θα λένουν ότι είναι Κύπριοι, αλλά

δεν θα έχουν τίποτε το κοινό με τον γηγενή πληθυσμό. Τον 14^ο αιώνα έχουμε δύο σπουδαστές Κυπρίους στη Μπολόνια, αλλά και οι δύο είναι κανονικοί. Ασφαλώς η ταύτιση της «nazione ultramarina» με τον χαρακτηρισμό «cīpria» κατά τον 15^ο αι. στην Πάδοβα αποτελεί εύφημη αναφορά για το νησί, αλλά δεν υπήρξε ομφάλιος δεσμός των σπουδαστών αυτών με την ελληνοκυπριακή παιδεία.

Τον 16^ο αιώνα το σκηνικό αλλάζει, καθώς η βενετική κατοχή του νησιού προσφέρει ένα νέο ορίζοντα και οι Κύπριοι ως Βενετοί υπήκοοι μπορούν ελεύθερα να ταξιδεύουν και να εγκαθίστανται στη μητρόπολη του κράτους. Δεν είναι άσχετη με αυτή τη συγκυρία η ίδρυση στα 1498 της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας, πράγμα που προϋπέθετε την παρουσία πολλών Ελλήνων, όχι όλων πλουσίων, που η Βενετία είχε ανάγκη ως ναυτικών και πολεμιστές. Οι Κύπριοι είναι παρόντες και εισφέρουν στο κτίσιμο του ναού του Αγ. Γεωργίου. Η Αδελφότητα είχε περισσότερο εθνικό χαρακτήρα, γι' αυτό ακόμη και Έλληνες που είχαν περάσει στον καθολικισμό προσέρχονταν και γράφονταν, άλλωστε η οξύτητα ανάμεσα στα δύο δόγματα δεν είναι γνώρισμα των κοινοτήτων του Εξωτερικού ή είναι φαινόμενο των επόμενων αιώνων.

Απορία δημιουργεί η απουσία των Κυπρίων στον κατάλογο των τυπογράφων - εκδοτών της Βενετίας. Οι Κρήτες ήταν οι πρώτοι Έλληνες με τυπογραφική επιχείρηση. Το γεγονός μπορούμε να το εξηγήσουμε με την ανάπτυξη που είχε ο Χάνδακας, την εμφάνιση ισχυρών και πλουσίων ελληνικών καθαρά οικογενειών στην Κρήτη και την εμποροναυτική τακτική και πυκνή επικοινωνία με τη Βενετία. Αυτή η απουσία των Κυπρίων μετριάζεται σε μεγάλο βαθμό από την προσφορά του Θωμά Φλαγγίνη, που με τη Σχολή του έδωσε τη δυνατότητα να εκπαιδευτούν τα ελληνόπουλα για εκατό πενήντα και πλέον χρόνια και άφησε ως σήμερα την ευεργεσία του. Αυτό δείχνει ότι οι Κύπριοι, ακόμη και καθολικοί καμιά φορά στην Ιταλία, είχαν όχι μόνο αγάπη στην πατρίδα γη αλλά πρόβαλλαν οραματισμούς που περιέκλειαν όλο τον Ελληνισμό.

Γίνεται πολύς λόγος στις μονογραφίες για την Κύπρο γύρω από την εκκλησιαστική κατάσταση και την θέση που έλαβε ο ορθόδοξος κλήρος, με την κατοχή των Λουζινιάν. Αλλά ποίος μπορεί να ισχυριστεί ότι στην υπόλοιπη ελληνική Ανατολή, όπου είχαν επικρατήσει οι Δυτικοί, ήταν τα πράγματα καλύτερα; Ορόσημο στην αντιμετώπιση των ορθοδόξων απέτελεσε η Σύνοδος της Φλωρεντίας στα 1439, οπότε τυπικά οι ορθόδοξοι των λατινοκρατούμενων περιοχών θεωρούνταν «ενωτικοί». Από το 1521 με τη βούλα, που στις 18 Μαΐου εξέδωσε ο πάπας Λέων Ι', ρυθμίζεται και εξομαλύνεται η θέση των ορθοδόξων, που ο Πάπας θεωρεί ενωτικούς, γνωρίζοντας φυσικά την κατά συνθήκη πραγματικότητα. Με τον τρόπο αυτό, από τότε και ιδίως μετά τον γ' τουρκοβενετικό πόλεμο (1540), οπότε η Βενετία κατενόησε ότι οι αποικίες ήταν ουσιαστικό τμήμα του κράτους της και όχι εμπορικοί απλοί σταθμοί, η εκκλησιαστική θέση των ορθοδό-

ξων βελτιώνεται, η διοίκηση παραχωρεί απόλυτη σχεδόν ελευθερία στους ορθοδόξους κληρικούς και η προπαγάνδα φθάνει σχεδόν να εκμηδενίζεται.

Ωστόσο η Αγία Έδρα συνέχιζε τους δικούς της στόχους και σ' αυτό πολύ συνετέλεσε η Μεταρρύθμιση με τις αλυσσιδατώδες επιπτώσεις της, ώστε το Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης να γίνει ο μοχλός των κινήσεων των λατίνων και λατινιζόντων και να δημιουργηθεί νέα τριβή ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή. Αυτό έγινε αισθητό περισσότερο σε κάποιες τουρκοκρατούμενες περιοχές, στην ίδια την Κύπρο, στο Αιγαίο, στην Ήπειρο και Νότια Αλβανία. Ως μισσιονάριοι διακρίθηκαν έντονα οι Κύπριοι, κυρίως στον χώρο της Χιμάρας, με τους Νεόφυτο Ροδινό, Αθανάσιο Κωνσταντζο ή Καλημέρα και Ιωάννη Χρυσσαφίδα. Δεν είναι ως εκ τούτου δίκαιο ν' αποδίδονται συμπεριφορές και ευθύνες στους Βενετούς για πράγματα που είναι δημιούργημα της κεντρικής Ρωμαϊκής Εκκλησίας. Η bulla Cypria δεν είναι έργο ούτε των Λουζινιάν και περισσότερο των Βενετών. Όταν η Καθολική Εκκλησία ρύθμιζε τα θέματα περιοχών της Ανατολής ακολουθούσε την ίδια νοοτροπία με εκείνη για περιοχές της υπόλοιπης Δυτικής Ευρώπης, δεν υπήρχε επομένως διάκριση για την Ανατολή. Εξ' άλλου σε συγκεκριμένη νοοτροπία δεν οφείλονται οι ρήξεις της Ρώμης με μικρούς ή μεγάλους ηγεμόνες της Δύσης, όπως ακόμη η ίδια η Μεταρρύθμιση ή η διάσταση με την ορθόδοξη ιεραρχία; Οι λατινοκρατούμενες χώρες για τους Δυτικούς ήταν μέρος της Δύσης. Παραδείγματα εκκοσμίκευσης, παραμέλησης των καθηκόντων, εγκατάλειψης των επισκοπικών εδρών έχομε πληθώρα στην καρδιά της καθολικής Ευρώπης και η βενετική διοίκηση έχει συνεχείς αντιδικίες με τη Ρώμη στην ίδια την ιταλική της ενδοχώρα. Γιατί λοιπόν εμείς να περιμένουμε άλλη πραγματικότητα; Ας αναγνωρίσουμε λοιπόν ότι η εχθρότητα και η καχυποψία με την πάροδο του χρόνου λόγω των σχέσεων αλληλογνωριμίας και αλληλεξάρτησης άρχισαν κάπως να αμβλύνονται. Προσωπικά πιστεύω ότι σε τοπικό επίπεδο γινόταν η μεγαλύτερη ζημιά και τα φαινόμενα μεγεθύνονταν.

Ας παρατηρήσουμε τί συνέβαινε στο γειτονικό νησί της Κρήτης. Στους δύο πρώτους αιώνες οι Βενετοί δεν είχαν πείρα από μεγάλες υπερπόντιες κτήσεις και μέσα στο σταυροφορικό κλίμα, που δεν ήταν απλώς η απελευθέρωση των Αγίων Τόπων αλλά και η επανασύνδεση σε ενιαίο οργανισμό των δύο Εκκλησιών, άφησαν τη Ρώμη να κινείται ελεύθερα με τους δικούς της κανόνες. Η Βενετία όμως ήταν εκείνη που υποβοήθησε, προώθησε και εφάρμοσε την προσέγγιση των δύο Εκκλησιών, ο Βησσαρίων σ' αυτήν βρήκε ανταπόκριση και στην Κρήτη δημιουργήθηκε σώμα ιερέων που ζούσε με τα εισοδήματα από το κληροδοτήμα του καρδινάλιου. Στο νησί δεν ήδρευε πλέον επίσκοπος και οι μέλλοντες ιερείς μετέβαιναν στην Κόρινθο ή αλλού. Παραταύτα το μετόχι της Αγίας Αικατερίνης του Σινά είχε άνεση στις οικονομικές του δραστηριότητες και οι μονές

δεν είχαν ιδιαίτερα προβλήματα. Στο Ιόνιο τα νησιά διατήρησαν τρεις επισκόπους, στα Κύθηρα, στην Κεφαλονιά και στη Λευκάδα. Η σολωμόντεια λύση σ' όλες τις περιπτώσεις ήταν η επινόηση του αξιώματος του πρωτοπαπά, που χωρίς να είναι επίσκοπος αποτελούσε πάντως συνεκτικό κρίκο για τους ιερείς του τόπου. Ποια ήταν ως εκ τούτου η δυσμενέστερη μεταχείριση της Εκκλησίας της Κύπρου; Πρόβλημα ιδιαίτερης προσοχής για τους Βενετούς ήταν η δράση των ορθοδόξων ιερωμένων ως φορέων της εθνικής ιδεολογίας. Επηρεαζόμενοι παλαιότερα από τη βυζαντινή διοίκηση και ύστερα από την Άλωση από το οικουμενικό πατριαρχείο, που στην πράξη ήταν αρνητικό στους Δυτικούς παρά στους Τούρκους, οι ιερείς έγιναν κατά καιρούς ηγήτορες κινημάτων. Ωστόσο για την Κύπρο δεν συναντήσαμε διάταξη που να περιορίζει τις χειροτονίες, όπως σχετική απόφαση του 1637 για την Κρήτη.

Ένα τρίτο θέμα, που έχει ενδιαφέρον, είναι η κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα της Κύπρου. Οι Λουζινιάν ήταν και παρέμειναν φεουδάρχες όπως ήταν στην πατρίδα τους. Αυτό το σύστημα διατήρησαν και οι Βενετοί. Όμως, όπως και στην Κέρκυρα και στην Κρήτη, αυτό το σύστημα προσπάθησαν να το απαλύνουν μέσα από τις δικλίδες που παρείχε η βενετική νομοθεσία. Στις βενετικές κτήσεις οι δύο συνελεύσεις, των ευγενών από τη μια, και των αστών, από την άλλη, ήταν μια μορφή αυτοδιοίκησης. Έτσι λοιπόν στην Κύπρο με την εμπέδωση της βενετικής κατοχής έχουμε το 1507 την πρώτη πρεσβεία στη μητρόπολη του κράτους. Είναι πολύ σημαντική και ενδιαφέρουσα η διαπίστωση ότι μόνο στην Κύπρο συμπεριλαμβάνεται στα αιτήματα των πρεσβειών θέμα που αφορά τους πτωχούς. Η Βενετική Γερουσία το 1507 δεν εγκρίνει την αύξηση της τιμής των δημητριακών, ώστε αυτά να παραμείνουν προσιτά στους πτωχούς. Παρόμοια απόφαση δεν έχουμε για άλλη περιοχή. Δεν μπορούμε ως εκ τούτου να υποβαθμίζουμε το βενετικό ενδιαφέρον για το νησί. Ένα ωστόσο ερώτημα αναμένει την απάντησή του. Γιατί στην Κύπρο δεν έχουμε μία τάξη αντίστοιχη με τους «Κρήτες ευγενείς»; Με τον τρόπο αυτό οι έμποροι (δηλαδή η λεγόμενη δεύτερη τάξη) θα μπορούσαν να έχουν σε τοπικό επίπεδο μία προνομιακή μεταχείριση. Δυστυχώς στην Κύπρο δεν μορφοποιήθηκαν οι συνθήκες που θα επέτρεπαν την παρουσία πλοιοκτητών - εμπόρων ή ασφαλιστών. Ούτε στη Βενετία ούτε στην Κωνσταντινούπολη έχουμε τέτοια κατηγορία Κυπρίων, σε κάποιο αριθμό. Η ανυπαρξία της μεσαίας αυτής τάξης δεν επέτρεψε την άνθιση ενός μεικτού πολιτισμικού φαινομένου, όπως του κρητοβενετικού ή του επτανησιακού. Στην τάξη αυτή θα μπορούσαν να εξελιχθούν τόσο οι περπυριάριοι όσο και οι απελεύθεροι, αλλά η Αμμόχωστος δεν πήρε τη φυσιογνωμία του Χάνδακα, καθώς μάλιστα η Λευκωσία δεν απεκδυόταν ελάχιστο από τα κεκτημένα της, όπως το βλέπουμε στα κείμενα των πρεσβειών. Στην Κύπρο η κοινωνική αντίθεση αμβλυνόταν με τους απελεύθερους, κατηγορία που δεν υπήρχε στις άλλες κτήσεις.

Ατυχία για την Κύπρο πολύ μεγάλη ήταν η κατάλυση (στα 1517) του ανεξάρτητου κράτους της Αιγύπτου, οπότε χάθηκε το βάθρο του δυτικού εμπορίου της Εγγύς Ανατολής, καθώς μάλιστα λίγο αργότερα φεύγουν από τη Ρόδο οι Ιππότες του Αγ. Ιωάννη. Όταν στη βενετική επικράτεια άνθιζε και ωρίμαζε το αναγεννησιακό πνεύμα, οι γραμμές του εμπορίου αλλά και της κουλτούρας εξασθενίζαν ολοένα και περισσότερο προς την Κύπρο. Θα χρειαστεί να περάσει ένας αιώνας και πλέον για να ξανασυνδεθεί το νησί με την ιταλική παιδεία, μέσω των Επτανησίων που εγκαταστάθηκαν (από Κεφαλονιά και Ζάκυνθο) σ' αυτό από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Τότε θα εισαχθεί η σκέψη του Κορυδαλλέα και Κύπριοι (κληρικοί) θα εκδώσουν βιβλία στα ελληνικά τυπογραφεία της Βενετίας.

Έχει γραφεί ότι η περίοδος της Βενετοκρατίας στον χώρο της κυπριακής παιδείας υπήρξε οπισθοδρόμηση σε σύγκριση με εκείνη της Φραγκοκρατίας. Υπάρχει όμως η εξήγηση: Ανάμεσα στη μια και στην άλλη μεσολάβησε τόσο η πτωτική πορεία του ίδιου του Βυζαντίου όσο και η Άλωση, που αποδιοργάνωσε τις δομές. Η ανάκαμψη της Κύπρου θα ήταν φανερή προς τα τέλη του 16^{ου} και τον 17^ο αιώνα, αλλά μεσολάβησε η τουρκική κατάκτηση, ώστε ούτε μέσω του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης ούτε μέσω του Φλαγγινιανού να υπάρξει απτή επίδραση, που διαφορετικά θα ήταν σίγουρη. Παράλληλα, έχει πολύ σωστά, όπως πιστεύουμε, σημειωθεί ότι το βασίλειο των Λουζινιάν θα μπορούσε να εξελιχθεί σε μια επιτυχή συνύπαρξη ευρωπαϊκής Ανατολής και ευρωπαϊκής Δύσης με κοινά ιδεώδη, τα οποία οι Λουζινιάν υπηρέτησαν πιστά, με αποτέλεσμα τη διατήρηση των αξιών της δυτικής παραδόσεως στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου. Η μη πραγματοποίηση αυτής της δυνατότητας αποδίδεται στο εκκλησιαστικό χάσμα των δύο σύνοικων στοιχείων. Πιστεύω ωστόσο ότι την απόσταση αυτή επέτεινε το γεγονός ότι το οθωμανικό σύστημα έμοιαζε περισσότερο με το βυζαντινό. Το δυτικό φεουδαρχικό καθεστώς δεν έγινε αποδεκτό από τις μάζες, που ήταν αγροτικές, μαθημένες σε διαφορετικό σύστημα παραγωγής. Το βυζαντινό-οθωμανικό σύστημα δεν πρόβλεπε τη δημιουργία εμπορο-αστικού στρώματος, πράγμα που υπήρχε στο βενετικό-δυτικό και έτσι η Δύση όχι μόνο πλούτισε παραγωγικά αλλά προώθησε την τεχνολογία.

Η Βενετοκρατία ευνόησε την κατακόρυφη δημογραφική άνοδο της Κύπρου, που είδε τον πληθυσμό της να διπλασιάζεται σε 80 χρόνια. Ακολούθησε μακρύς χρόνος πληθυσμιακής συρρίκνωσης ως τον 19^ο αιώνα και στο διάστημα αυτό πολλές φορές έγινε προσπάθεια προσέγγισης με κράτη της Δύσης (Βενετία, Σαβοΐα, Ρωσία). Υπήρξαν Κύπριοι που δεν άντεξαν και πέρασαν στον κρυπτοχριστιανισμό (λινοβάμβακοι). Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται συνάμα στην Κεντρική και Νότια Αλβανία και στον Πόντο. Πρόκειται για τις ακραίες περιοχές του Ελληνισμού, όπου αυτός νιώθει απομονωμένος και δοκιμάζεται ιδιαίτερα η αντοχή του. Όσο και αν η τουρκική διοίκηση είχε δικλείδες ασφαλείας, όπως

φορολογικές ελαφρύνσεις κατά περιόδους ή τον εκτονωτικό θεσμό του δραγουμάνου, η βενετική κατοχή θα ήταν οπωσδήποτε πιο χρήσιμη για την Κύπρο, το νησί θα έμπαινε έγκαιρα στο ευρύτερο ευρωπαϊκό σύστημα, ήδη με τους ναπολεοντείους πολέμους, ή ενωρίτερα, και οι εξελίξεις θα ήταν διαφορετικές. Αλλά χρειαζόταν πιο ευέλικτη πολιτική, ιδίως από την Εκκλησία, με περισσότερη εκ μέρους της αυτοπεποίθηση και μακροπρόθεσμους στόχους. Πέρα πάντως από οποιεσδήποτε απόψεις, ο κυπριακός λαός τόσο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας, όσο και σ' εκείνη της Τουρκοκρατίας, συγκράτησε και επέδειξε σε όλες τις περιπτώσεις ακμαίο εθνικό φρόνημα.

